

GTAMP 17.81.31, 17.07.41

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-11>

Н.Ж. Магазбеков¹, А.Қ. Қалиева², Ж.М. Әубәкір³

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Абай академиясы»
ғылыми-зерттеу институты, Астана, Қазақстан

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЖАЛПЫДАМЗАТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ «КЕМЕЛ ҰЛТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа. Абайтану – отандық әдебиеттанудағы шексіз, шетсіз сала. Мұны кейінгі жылдары жүргізілген түрлі пәндер мен салалар аясындағы жаңашыл зерттеулер де айқындайды. Ақын мұрасын қазіргі таңда әр қырынан, жаңаша тұрғыда зерттеу ісі қолға алынып келеді. Абай Құнанбайұлы шығармашылығында қарастырылатын әр ұғым мен түсінік әр кезеңде өзінің өзектілігін, маңызын жойған емес. Себебі адамзат бойындағы қасиеттер мен ерекшеліктерді, мінез тақырыбын ақын философиялық тұрғыдан қарастырды. Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы мұрасының өзекті жақтары қарастырылды. Ақын толғамдары мен пайымдаулары нәтижесінде «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негіздері айқындалып, құндылықтар жүйесі зерттелді. Сонымен қатар ақынның шығармаларындағы қоғам бейнесі, адамдар мінезі, топтық портреттер жүйесі нақты мысалдар негізінде жүйеленіп берілді. Сонымен қатар аталған зерттеулер негізінде «Кемел ұлт» тұжырымдасының перспективасы, Абай шығармаларындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі, Абай танымындағы ұлттық мінез типологиясы секілді өзекті тақырыптар талданып, ұлт мінезін түзеу, рухани кемелдендіру мұратының мәні, қыры айқындалады. Қазіргі уақытқа дейін Абайдың көптеген өлеңдері, қара сөздері зерттелді. Ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көріп, әр қырынан талданды. Дегенмен Абай белгілі бір кезең зерттеліп, жауып қоятын тақырып емес. Ақын мұрасы әр кезең сайын, қайта зерделеп, зерттеп, жаңаша қырынан ашылатын өміршең тақырып болып қала бермек.

Алғыс: Мақала AP09259694 «Қазіргі әдебиеттану және когнитивтік парадигма» жобасы аясында дайындалды.

Кілт сөздер: абайтану, кемел ұлт, толық адам, ар, ұждан, мінез, концепт

Н.Ж. Магазбеков¹, А.Қ. Қалиева², Ж.М. Аубакир³

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

³Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева научно-исследовательский
институт «Абай академиясы», Астана, Казахстан

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kalieva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

Общечеловеческие ценности и концепция «Идеальной нации» в творчестве Абая

Аннотация. Абаеведение – бескрайняя область отечественного литературоведения. Это также определяется инновационными исследованиями, проведенными в последующие годы в различных дисциплинах и областях. Наследие поэта в настоящее время изучается по-новому с разных сторон. Каждое

понятие и концепция, рассмотренные в творчестве Абая Кунанбайулы, не теряли своей актуальности и значимости в каждый период. Потому что поэт философский рассматривал качества и особенности человечества, предмет характера. В данной статье были рассмотрены актуальные аспекты наследия Абая Кунанбайулы. В результате размышлений и суждений поэта были определены основы концепции «Идеальная нация» и изучена система ценностей. Кроме того, образ общества, характеры людей, система групповых портретов в творчестве поэта были систематизированы на основе конкретных примеров. При этом на основе этих исследований анализируются проблематика понятия «Идеальная нация», система национальных и общечеловеческих ценностей в творчестве Абая, типология национального характера в знании Абая, смысл и аспект идеала совершенствования национального характера и духовного совершенства. До настоящего времени изучено много стихов, слов назидания Абая. Были опубликованы научные труды, статьи, проанализированы с разных сторон. Однако Абай не является предметом изучения и закрытия определенного периода. Наследие поэта будет оставаться жизнеспособной темой, которая будет открываться на каждом этапе, заново изучать, исследовать и открывать по-новому.

Благодарности: Статья подготовлена в рамках проекта AP09259694 «Современное литературоведение и когнитивная парадигма».

Ключевые слова: абаяеведение, идеальная нация, полный человек, честь, совесть, характер, концепт.

N.Zh. Magazbekov¹, A.K. Kaliyeva², Zh.M. Aubakir³

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

³«Abay Academy» scientific-research institute at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

E-mail: ¹nur_magazbekov@mail.ru, ²almira_kaliyeva.8@mail.ru, ³kokwe75@mail.ru

ORCID: ¹0000-0003-2601-9714, ²0000-0003-2645-0918, ³0000-0003-1509-5287

Human values and the concept of the “Ideal Nation” in the work of Abai

Abstract. Abai studies is an endless field of in domestic literary studies. This is also determined by the innovative research carried out in subsequent years in various disciplines and fields. The poet's legacy is currently being studied in a new way from different sides. Each concept and concept considered in the work of Abai Kunanbayuly has not lost its relevance and significance in each period. Because the poet philosophically considered the qualities and characteristics of humanity, the subject of character. In this article, topical aspects of the heritage of Abai Kunanbayuly were considered. As a result of the poet's reflections and judgments, the foundations of the concept of a «Ideal Nation» were determined and a system of values was studied. In addition, the image of society, the characters of people, the system of group portraits in the poet's work were systematized on the basis of concrete examples. At the same time, on the basis of these studies, the problems of the concept of «Ideal Nation», the system of national and universal values in Abai's work, the typology of national character in Abai's knowledge, the meaning and aspect of the ideal of improving national character and spiritual perfection are analyzed. To date, many verses, words of edification of Abai have been studied. Scientific papers, articles were published, analyzed from different sides. However, Abai is not the subject of study and closure of a certain period. The poet's legacy will remain a viable topic that will be rediscovered at every stage, re-explored, explored and rediscovered in a new way.

Acknowledgements: The article was prepared as part of the project AP09259694 «Modern Literary Studies and the Cognitive Paradigm».

Keywords: Abai studies, ideal nation, a complete person, honor, conscience, character, concept.

1 Кіріспе (Мағазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ.)

Абай Құнанбайұлының әдеби мұрасының өміршеңдігін, негізінен ондағы адамзаттық мәңгілік құндылықтармен байланыста пайымдаймыз. Өйткені ақын тек бір дәуір ерекшелігін, белгілі бір заманға сай ұғымдарды талдап қана қоймай, әр кезең

үшін, әрбір адамзат өкілі үшін маңызды тақырыптарды қозғады. Сондықтан да Абай әлеміндегі уақыт пен кеңістік шексіз. Ол өз дәуірінің шындығын тап басып суреттеу арқылы ақиқат атаулының бұлтартпас жолын нұсқады. Оның шығармаларындағы қоғамның топтық келбеті, кез келген дәуірде өмір сүруі мүмкін. Ақиқат, иман, достық пен бауырмалдық, махаббат, жан азығы сынды адамзат бесігін тербеген мәңгілік құндылықтар – Абай поэзиясының арқауы, үзілмеген желісі. Осы бағытта төл әдеби мұраларымызбен қатар Батыс және Шығыс ойшылдарының шығармаларын зерделеді. Әлемдік ақыл-ой қазынасындағы мәңгілік ұғымдарды қозғау арқылы ақын қазақ танымын әлемге танытуға жол ашты.

Әдебиеттанушы ғалым Ш.Елеуқеновтің ақын ғұмыр кешкен заманға берген анықтамасына сүйенсек, «Абай дәуірі дегеніміз – XIX ғасырдың қорытындысы» (Елеуқенов, 1987: 172), – деп баға береді. Ғалым осы орайда ақын өмір сүрген кезеңнің қазақ тарихындағы тағдыршешті мәнге ие уақиғаларын, сол тарихи ситуациялардағы Абай ортасының жалпы ұлттық мәдени өмірдегі орны мен ролін саралайды. Дәуірлік мағынаға жиынтықтай жасалған пайымға назар аударсақ, Ш.Елеуқенов Абайдың тікелей қазақы болмыстың отарлық езгіден өзгеру, құбылу жағдайының куәсі әрі соларды өз шығармаларында бедерлеуші ретіндегі позициясына тоқталады. Абай өмір сүрген XIX ғасырдағы қазақтың әлеуметтік-мәдени өмірі патшалық саясатқа қатты тәуелді болды. Басқарушылық құрылым, жүзеге асқан реформалар қазақ танымына жат дүниелерді әкелді. Онсызда әлсіреп тұрған ұлт бірлігі, халықтың экономикалық жағдайы одан әрі ушыға түсті. Патша әкімшілігі сол кезеңдегі саяси-экономикасы мен мәдени-әлеуметтік мүмкіндігі тұралап қалған, азаматтық көзқарасы әлжуаз елдің жағдайын сәтті пайдаланып, басқару жүйесін асқан жымысқылықпен жүзеге асырды. Осындай оқиғалар тізбегінде бірнеше ғасыр бойында қалыптасқан ұлттық құндылықтар жүйесі өзінің маңызын жоғалта бастады.

Адамзат тарихындағы кез келген ұғымды ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейде әр ұлттың танымына қарай талдауымызға болады. Сол арқылы ұлт ерекшелігі, танымы айқындалады. Абай өз өлеңдерінде көптеген ұғымдарды ұлттық және жалпыадамзаттық деңгейінде екі түрлі қараған. Осыған сәйкес біз мақалада ақын шығармаларын негізге ала отырып, «Кемел ұлт» концептісінің негізін, жан-жақты қағидаттарын кеңінен ашуды мақсат етеміз. Мақаланы жазу барысында Абай Құнанбайұлы шығармалары негізінде ақын ойы мен жеке тұлғаның рухани кемелдену жолы нысанға алынды. Бұл мәселелерді жеке-жеке тану арқылы «кемел тұлға» ұғымын «кемел ұлт» түсінігіне дейін жандандыруды негізге алуымыз қажет. Осы орайда «кемел ұлт» деген ұғымға нені жатқызамыз деген сұрақ туындайды. Кемел ұлт дегеніміз – белгілі бір даму процесін басынан өткізген, танымы, құндылықтар жүйесі қалыптасқан ұлт.

Әлемдегі кез келген елдің мәдениетін, әдебиетін, философиясын жоғары деңгейге көтерген оның ұлы тұлғалары болады. Ағылшын халқы Шекспир, Байрон, Диккенс секілді тұлғаларымен мақтанса, орыс халқы Пушкин, Лермонтов, Толстой сынды классиктерін үлгі тұтады. Сол секілді қазақ халқы да Абай мұрасы арқылы адамзаттың рухани жаңғыруына, ақыл-ойына олжа салып отыр. Демек, Абай Құнанбайұлы – қазақ

ұлтының ғана перзенті емес, адамзаттың өкілі. Бір ұлт шеңберіне сыймайтын тұлға. Адамзаттық дәрежеге көтерілген кезде Абай өз ұлтын қандай дәрежеде көргісі келді деген сұраққа жауап іздеуіміз қажет. Төңірегіндегі елдермен, ұлттармен салыстыру нәтижесінде «дамыған, кемелдікке жеткен ұлт» бойында болуы қажет ұғымдарды қарастырды. Әрине, мінін теру арқылы одан арылудың жолын іздестірді. Себебі кез-келген салада, оқиғада алға жылжу үшін орын алған мәселелерді шешу керек. Соларды шешкен бойда ғана арыға жылжуға болады. Сол секілді ұлт бойындағы жаман қасиеттер даму процесін артқа тартпас үшін оны алып тастау керек. Бұл мәселеде Абай өз шығармаларында ұлтының ерекшеліктерін, мінезіндегі өзгерістерді басқа халықтармен салыстыра отырып береді. Бұл анықтаманы Абай қалай жаңғыртқан деген мәселеге тоқталайық. Абай пайымдаулары терең талданатын қара сөздерінде «ұлт», «кемел ұлт» болудың алғышарттары жазылған. Қазақтың басқа ұлттардан айырмашылығы деген тақырып бойынша екінші сөзінде салыстырыла айтылады.

2 Материалдар мен әдістер.

2.1 Зерттеу әдістері (Магазбеков Н.Ж.)

Мақалада талдау жүргізу барысында Абай Құнанбайұлы шығармаларының академиялық толық жинағы, ҚазҰУ-нің «Абайтану» орталығы шығарған «Абайтану. Таңдамалы еңбектер» және Абай академиясының құрастыруымен жарыққа шыққан көп томды еңбектер, әр түрлі ғылыми мақалалар негізге алынды. Сонымен қатар мақалада:

- Ұлттық сана-сезім, болмыс, мінез мәселелерін дәуірмен сабақтас зерделеу үшін мәдени-тарихи;
- тікелей шығармашылық зертханада шығарманың дүниеге келуіне қатысты мәселелерді пайымдау үшін психоаналитикалық;
- Абай шығармаларындағы әлеуметтік, мәдени, философиялық мәселелерді жаңаша зерделеу үшін әдеби-герменевтикалық әдістер қолданылды.

2.2 Материалға сипаттама (Қалиева А.Қ.)

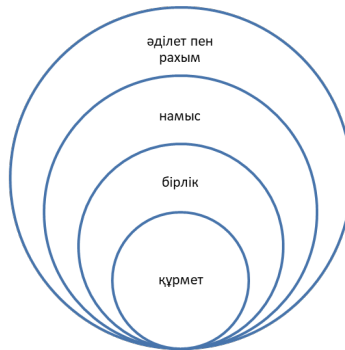
Бұл мақалада Абай шығармашылығының өзектілігі және ондағы құндылықтар жүйесі кеңінен көрініс табады. Абай Құнанбайұлы кемеліне жеткен ұлт ұғымын қарастыру барысында ең алдымен өзінің ортасынан бастады. Отбасынан бастау алған жүйе ру іші, ел, адамзат болып жалғасын таба берді. Яғни бір сатыдан келесі сатыларға өсу кезінде құндылықтар, ойлар одан әрі тереңдей берді. Ақын өлеңдерінде тек белгілі бір топқа ғана емес, барша қазаққа тән мінез ерекшеліктерін сынға алды. Мінездердегі ерекшеліктерді бағалау арқылы мәні мен мағынасын жан-жақты ашты. Абай шығармаларындағы бағалау мәселесі жөнінде ғалым А. Салқынбай: «Адамның айналасындағы болмысқа, жалпы әлемге қарым-қатынасы бағалаудан басталады дедік. Өзі, өз үйі, өз отбасы, өзі тұрған жері, өз елін бағалаудан басталған рухани өсу оны өзге, өзгенің үйі, өзгенің отбасы, өзгенің туған жері, өзгенің елі, т.б. деп бағалауға дейін жеткізеді. Адам өзін, өзін қоршаған ортаны танып қана қоймайды, сонымен бірге бағалайды да» (Салқынбай, 2015: 96), – деген пікір білдіреді. Сол бағалаудың нәтижесінде «кемелденген ұлт» тұжырымын танытып отыр. Осы айтылған мәселелер мақаламызда кеңінен қарастырылады. Абай өзінің шығармашылық мұрасында осы уақытқа дейін қалыптасқан жүйелерді өзінше дамыта түседі. Абайша пайымдап,

Абайша түсіндіреді. Ақынның жаңалығы осында. Өйткені Төл, Шығыс, Батыс ақыл-ойларының ұрықтары Абай болмысына келгенде жаңа түрленіп, қазақы болмыспен жаңғырды. Себебі жартастың шетінде тұрған қазақ қоғамы соған зәру еді. Ендігі кезекте Абайдың «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негізгі ұғымдары жайын талқылайық.

3 Талқылау (Магазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ., Әубәкір Ж.М.)

Абай Құнанбайұлы жеке тұлғаның рухани кемелдену жолын сөз еткен кезде «толық адам» ілімін негізге алды. Аталған ілім жүйесін тарқатуда адам бойындағы қасиеттердің тарихи-мәдени мәнін ашу арқылы маңызын түсіндірді. Сол секілді «кемел ұлт» туралы пайымында адамға тән қасиеттерді ұлт дәрежесіне көтеріп, сол деңгейде бағалайды.

Абай – адамзатқа ортақ тұлға. Ұлы ақын шығармаларында айтылатын, қозғалатын тақырыптар барлық адамзатқа ортақ мәселелерді қамтиды. Дегенмен, ең алдымен Абай – қазақ халқының ұлы. Абай шығармаларында өзі өмір сүрген ортасы, көрген тарихи кезеңдері сөз болады. Жалпы Абай Құнанбайұлының кез-келген шығармасы адамзатқа керек асыл ұғымдарды сипаттайды. Сол жерден әр адамға керекті қасиетті жан-жақты талдап, мағынасын ашып көрсетеді. Ұлттық құндылықтар жүйесінің негізінде қалыптасатын «кемел ұлт» тұжырымдамасы өз бойына бірнеше категорияларды жатқызады. Бұл категориялардың әрқайсысы адам мен қоғам байланысының негізінде жүзеге асып, талап пен талғамның ең үздік нұсқасын білдіруі шарт. Сол себепті әр ұғымға, оның беретін мағынасы мен маңызына айрықша назар аударуымыз қажет.

Сызба – 1

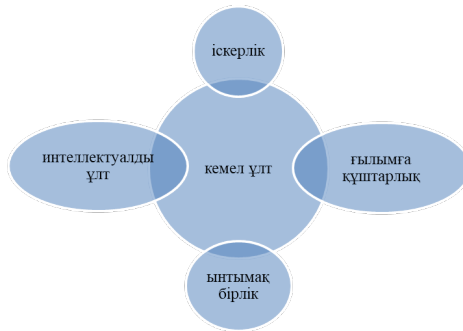
Мысалда көрсетілген тізбектер шеңберінде «Кемел ұлт» болмысында табылуы қажет қасиеттер көрсетілген. Адамды құрметтеу, бірлікте болу, намысқа тырысу жалпы адамзат, әсіресе қазақ үшін өте өзекті. Алда қанша уақыт өтсе де өзекті болып қала береді. Әділет пен рахым – қай қоғамның болмасын рухани азығы. Әділет пен рахымды ұстанған адам адаспасы хақ. Абай бұл туралы:

«Ғадәләт пен мархамат – көп азығы,

Қайда көрсең, болып бақ соған көмек» (Абай, 2020: 291), – дейді. Түптеп келгенде, бұлардың барлығы мінезден шығады.

Профессор Ж.Дәдебаев Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ел бірлігі туралы ойы жөнінде: «Ақынның елдің ынтымағы мен бірлігі туралы сөзі жүйелі, ойы көп құрамды, күрделі. Бір ойдан келесі ой, бір тұжырымнан келесі тұжырым туады. Алдыңғы тұжырым кейінгі тұжырымның алғышарты, негіздемесі қызметін атқарады» (Абайтану, 2017: 15), – деген ойды білдіреді. «Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» деп өмір сүрген ақын өз шығармаларында адамзатқа қажетті ұғымдарды жүйелей береді. Аталған мәселелерді талдау барысында ол кезеңдегі өмір сүру формасы, ерекшеліктерін қоса қамту қажет. Абай Құнанбайұлы өлеңдеріндегі мәтіннің берілуі, автор ойы, уақыт пен кеңістік, дискурс мәселелерін кеңінен қараған кезде жан-жақты түсіне аламыз. Өлеңнің берілу, баяндау формасы арқылы шығарманың мәнін, автор ойын байқауымызға болады (Seisenbiyeva, Begmanova, Aitova, Tulebayeva, Madibayeva, 2022: 34)

Абай ілімінің негізгі ұғымдары ретінде «кемел ұлт» концептісінің аясын кеңінен қарастыруға болады:

Сызба – 2

Сызбада көрсетілгендей қазіргі таңда дамыған, мақсаты айқын ел болу үшін өз бойына бірнеше қасиеттерді сіңіру қажет. Білім мен ғылым жарысқа түскен заманда ұлттың әр тұлғасы Абай айтқан жақсы қасиеттерді бағдар етіп ұстанып, сол бойынша әрекет етуі керек. Міне, осы тұрғыдан алғанда ынтымақ бірлігі жарасқан, ғылым мен білімді дамуының өзегі ретінде ұстанған ұлт белгілі бір деңгейде даму үдерісін өткереді. Мұның барлығы Абай дамытқан жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде жүзеге аспақ.

«Мінез» ұғымының Абай көзімен екіжақтылық сипатта өрілуі еріксіз санамызға ой ұялатады. Ақын ұлттық болмыс пен мінездегі бұл жат қылықтарды қара сөздері арқылы жеткізе отырып, жақсы адам мен жаман адам арақатынасында ашады. Данышпан Абай мінез сипатын ашуда алдымен жүрек ісіне тоқталады: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Біздің қазақтың жүректі кісі дегені батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап бере алмайды. Рақымдылық, мейірбандылық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай оларға да болса игі демек, бұлар жүрек ісі» (Абай, 2 том, 2020: 64). Осылай жүрек ісін талдайды да, қазақтың жүректі кісі деген ұғымын теріске шығарады. «Жүректі» деген сөзді біз тек бір

мағынада түсінбеуіміз қажет. «Жүректі» деп жақсы мен жаманды таразылай алатын, жамандыққа ермейтін, ақылменен батырлықты бірге ұстаған адамды айта аламыз. Абайдың «жүректі» деп отырғаны осы. Бұл – жақсылықтың өлшемдері. Ақынның бұл ойы «Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас» деп аталатын өлеңінде одан әрі жалғасын табады:

«Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл - күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі» (Абай, 2020: 378).

Сонда достық, қастық бар жақсы және жаман қасиеттер жүректен шығады. Бәрін реттеуші – жүрек. Ақын ойы қара сөздерінде де одан әрі талданған. Ал ақыл – ар мен ұяттың күзетшісі болып өзге қылықтарды реттеп тұр екен. Ар мен ұяттың сынбауы өзге мінездердің бір орында тұрып, басқа арнаға кетпеуінің негізгі мысалы. Жүректің көзі ашылу мәселесін Абай көп толғаған. Оған мына өлең жолдарын мысалға келтіре аламыз:

«Жүректің көз ашылса,
Хақтықтың түсер сәулесі,
Іштегі кірді қашырса
Адамның хикмет сәулесі» (Абай, 2020: 180).

Ақиқаттың сәулесі түсу үшін «жүректің» көзі ашылуы керек екен. «Іштегі кір» деп отырғаны сол жүректің көзін жауып тұрған жаман қасиеттер. Олар: надандық, білімсіздік, ашкөздік. Міне, осылардан арылу, қашыру арқылы ғана адамның ішіндегі даналық, білім жарқырап алдыға шығады. Ақын өлеңдеріндегі «жүрек» ұғымы «хақтықтың сәулесін ашатын» негізгі категория. Ақынның жүрек туралы ойы жөнінде ғалым М. Мырзахметұлы: «Абай жүректі – рахым, шафағаттың қайнар көзінің баламасы ретінде қарайды. 1886 жылдан бастап жүректің сырына үңіліп, ол жайлы таным-түсініктерін жыл өткен сайын тереңдетіп, шығармаларында жүйелі түрде насихаттап таратып отырады» (Мырзахметұлы, 2014: 235), – деп аша түседі.

4 Зерттеу нәтижесі (Мағазбеков Н.Ж., Қалиева А.Қ., Әубәкір Ж.М.)

Қазақ бойындағы ұлттық мінездер мәселесін қарастырған кезде ақынның отыз тоғызыншы қара сөзі бірден еске түседі. Бұл қара сөзінде Абай: «Рас, бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан білімі, күтімі, сыпайылығы, тазалығы төмен болған. Бірақ бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен. Ендігі жұрт ата-бабаларымыздың мінді ісін бір-бірлеп тастап келеміз, әлгі екі ғана тәуір ісін біржола жоғалтып алдық» (Абай, 2 том, 2020: 119), – дей келе, сол екі мінезге тоқталады. Бұл мінездердің бірі – ел басы, топ басы деп аталатын кісілерге сену, артынан еру. Екінші жоғалтып алған мінез ретінде – намысқойлықты келтіреді. Қазақтың жалпы тарихына мән беріп қарайтын болсақ, кезінде әр тараптан шапқыншылық жүрген кезде Қазақ хандығының әр өлкесіндегі басшылары осыған дейінгі болған өкпе-

ренішті қойып, бір ту астында жиналған. Бірігуінің арқасында жауына тойтарыс беріп жеңіспен оралған. Сол кезеңдегі секілді XIX ғасыр көрінісінде қазаққа бірігу қажет болды. Бұл жерде тек бірігіп қана қоймай, жаңа заманға тән білімді игеру қажеттілігі бірінші орында тұрды. Алда бәсеке, конкуренция заманы келе жатты. Осы бәсеке мен жарысты қоғамдық дамудың негізі ретінде алып соған ыңғайлану арқылы ғана тықырықтан шығу керек болды. Осы айтылған ойлар мен тұжырымдар Абай ілімінің негізгі өзегі болды. «Абай ойлары мен пікірлерін, қағидаларын адамзаттың, адам баласының адамдық мәні, адамдық қасиеті туралы әлеуметтік-этикалық, философиялық көзқарасынан таратып айтты және солардың бәрі дәлелді, тиянақты негізделді. Адамзаттың, адам баласының адамшылығы, адамдық қасиеті туралы мұндай кемел ілім Абайдың заманында бір-ақ адамда болды. Ол – Абайдың өзі. Ақын ілімі адамзат ақыл-ойының кеңістігінде өмірлік мәні мен мағынасы зор айрықша ұстанымдар мен қағидалардың біртұтас жүйесін қалыптастырды. Абай ілімінің жүйесіндегі қағидалар жалпыадамзаттық рухани құндылыққа айналды» (Дәдебаев, 2016:262). Ж.Дәдебаев еңбегі арқылы тәуелсіздік кезең жемісі – ақын пәлсапасының зерттелуін деңгейін пайымдай аламыз.

Өлеңдері мен қара сөздерінде олардың әрқайсысына жеке-жеке тоқталып, философиялық тұрғыдан жауап іздейді. Сол арқылы адамзат қауымын алға жетелеудің негізгі тіректерін іздеуді мақсат етеді. Осы тұрғыдан ақын шығармашылығына мән беріп қарайтын болсақ, «ақыл», «қайрат», «жүрек», «толық адам» секілді концептілерге назар аударамыз. Олардың әрқайсысының жан-жақты талдануына қарай ұлттық құндылықтар иерархиясын құрастыра аламыз.

«Абай поэзиясында тұлға концептінің ішкі мазмұны халық, ел, жұрт ұғымдарымен тығыз байланыста зерделенеді. Ақын шығармашылығының жалпы бағдарын танытатын сыншыл көзқарас қоғамның барлық жағымсыз мінез-қылығын әшкере ете отырып, сол олқылықтармен күресетін, игі өзгерістерге себепші болатын қаһарман образын жүйелі түрде дамытып отырады. Бір ерекшелігі, ақын шығармаларында аталмыш кейіпкердің нақтытұлғасы жоқ. Поэтикалық сөз саптау, ой қорытулар автор/заман/қоғам сондай көшбасшы тұлғаны іздеу үстінде екенін аңғартады» (Қалиева, 2021).

Абай Құнанбайұлы шығармаларында сипатталған құндылықтар жүйесіне талдау жасау арқылы адам жан-дүниесін терең түсінуге мүмкіндік береді. «Ақын өлеңінің мәтініндегі мән мен мағынаның тамыр тартқан тереңіне екіншісі бойлай алмайды. Онда бірнеше деңгей бар: Абайға дейінгі дәуірден басталатын сарындар; Абайдың дәуіріндегі әлеумет өмірінің шындықтары; Абайдан кейінгі дәуір шындықтарымен үндесіп жатқан сарындар. Бұлардың әрқайсысының құрылым жүйесін, ерекшеліктерін анықтаудың маңызы жоғары. Бірақ оларды бір-бірінен жеке дара бөліп алып қарастыру қажетті нәтижеге жеткізбейді. Көрсетілген сарындарды тұтас қамтитын мағыналық-құрылымдық жүйенің өзегін табу, зерттеу нысанының заңдылықтарын сол өзекті желі бойынша таратып талдау аса маңызды» (Баязитов, Дәдебаев, Жусанбаева, 2021: 30).

Поэтикалық жағынан ұлттық болмыс пен мінезді сипаттаған туындыларының негізгі ерекшелігі – ақынның топтық портреттерді сомдауға ден қойғандығында.

Бірінші жақтан айтылатын өлеңдердегі ақын «мені» де, үшінші жақта бейнеленетін топтық суреттемелер де Абай дәуіріндегі ұлт болмысын танытады.

Хақім Абайдың түсінігінде білім мен ғылым – адамзат руханиятының негізі. Ой-шыл әрқашан ғылым мен білімге адамды тұлға ретінде қалыптастыратын ақиқат деп қарады. Абай қара сөздерінде қазақтың өмір салтын басқа халықтармен салыстыра келіп, өз жұртындағы дел-сал қалыпты мінейді. Ақын еңбек туралы да жаңа сөз айтып, қазақ қоғамында еңбек хақында жаңа түсінік қалыптастырды. Ол еңбекті жай ғана қызмет емес, адам болмысының басты қағидасы ретінде қарастырып, оның қоғамды дамыту мен тұлғаны қалыптастырудағы елеулі орнына ерекше мән береді. Еңбектің тұлғаны қалыптастырудағы орасан ықпалын айтып, ғылымды игеру, таза білімді болу ерен еңбектің арқасында ғана іске асатындығын атап өтті. Сол себепті ол әрқашан еңбек пен мақсатты қызметті өлеңдерінде асқақтата жырлады. Абай өз еңбегіне сүйенген жанды толық адам деп пайымдап, жалқаулық психологиясын сынады. Тек сынап қана қоймай адам хақында өзіндік ой-толғам қалыптастырды. Абайдың пікірінше, нағыз адам – оқыған, білімге ынтық жан. Оның ақылы толық, ойлауы терең. Нағыз адам өзіне жағдай, бостандық сыйлайтын еңбекке сүйенеді, оған жұмыссыздық, жатыпшіерлік, алаяқтық т.б. жат. Абай нағыз адам мұратын қалыптастырып қана қойған жоқ, осы мақсатқа жетудің шынайы жолдарын көрсетіп берді.

5 Қорытынды (Әубәкір Ж.М.)

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлы мұрасының өзекті жақтары қарастырылды. Ақын толғамдары мен пайымдаулары нәтижесінде «Кемел ұлт» тұжырымдамасының негіздері айқындалып, құндылықтар жүйесі зерттелді. Сонымен қатар ақынның шығармаларындағы қоғам бейнесі, адамдар мінезі, ұғым-түсініктер жүйесі анықталды. Ақын шығармаларындағы айтылатын ар, ұждан, еңбек, ғылым мәселелері бүгінгі күн тұрғысынан қаралып, ерекшеліктері жан-жақты талданды. Гуманитарлық ғылымда бұған дейін негізделген «толық адам» тұжырымдамасы негізінде «кемел ұлт», «кемел адамзат» ұғымдарын зерттеудің маңызы зерделеніп, перспективасы айқындалды. Осы уақытқа дейін Абайдың көптеген өлеңдері, қара сөздері зерттелді. Ғылыми еңбектер, мақалалар жарық көріп, әр қырынан талданды. Дегенмен Абай белгілі бір кезең зерттеліп, жауып қоятын тақырып емес. *Абай шығармаларының идеялық лейтмотиві – ұлт бірлігі.* Осы мәселе тұрғысында да Абай мұрасы – қазіргі әлеуметтану, психология, мәдениеттану, саясаттану, дінтану салалары үшін ізгі идеялардың қайнар көзі. Жеке тұлғаның өмірлік бағдар таңдауы, өмір бойы үйреніп-білуден жалықпау, сана мен ар тазалығын сақтау, тұлғалық коммуникациядағы мәдениет пен парасат, білім беру, ғылым игеру істерінің қоғам игілігіне бағытталуы, діни сауаттылық сынды сан салалы ой-толғамдар зияткер қоғам қалыптастырудың базасын құруға негіз болады.

Жүргізілген зерттеулер негізінде Абай Құнанбайұлы өлеңдері әр заман үшін, әр адам үшін керекті дүние екендігіне көзіміз жетеді. Ақын творчествосындағы ұғымдар, айтылатын философиялық ойлар жалпы адам баласының азғындықтан арылып, кемелдікке жетуіне көмегін тигізеді.

Әдебиеттер:

1. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. Т.1. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
2. Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 2020. – 604 б.
3. Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XXII том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 294 б.
4. Баязитов Б., Дәдебаев Ж., Жусанбаева С. Абай шығармаларының мағыналық-құрылымдық жүйесі. «Keruen» ғылыми журналы, 73 (4) 2021. – 374 б. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-02>
5. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологиясы // Абайтану. Таңдамалы еңбектер, X том. Ойлар мен толғаныстар. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 291 б.
6. Елеуқенов Ш. Ұлы суреткер роман жанры хақында // Мұхтар Әуезов тағылымы. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
7. Қалиева А. Абай мұрасындағы рухани көшбасшы тұлғасы. Современники и наследники Абая. Материалы Международной научной конференции, посвященной 175-летию со дня рождения поэта. – Нур-Султан, 2021. – С.139-143.
8. Мырзахметұлы М. Абайтану: 1-кітап. Өнд., толықт., 2-бас. – Астана: «Interactiv Kazakhstan», 2014. – 432 б.
9. Салқынбай А. Абай сөзінің лингвопоэтикасы: монография / Салқынбай А.Б.. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 242 б.
10. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03

References:

1. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Vol. 1. – Almaty: Publishing house «Zhazushy». – p 604. (in Kaz.)
2. Abai. (2020) Academic complete works. In three volumes. Volume 2. - Almaty: Publishing House «Zhazushy». – p 604. (in Kaz)
3. Abai studies. (2017) Selected works. Volume XXIII. Thoughts and reflections. - Almaty: Kazakh University. – p 294. (in Kaz)
4. Bayazitov B., Dadebaev Zh., Saule Zhusanbaeva S. (2021) Semantic and Structural System of Abay's Works. «Keruen» scientific journal. Volume 73, Number 4 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2021.4-02>
5. Dadebaev Zh. (2016) Anthropologism of Abai // Abai studies. Selected Works, volume X. Thoughts and reflections. - Almaty: Kazakh University. – p 291. (in Kaz)
6. Eleukenov Sh. (1987) the genre of the novel of the great artist // lessons of Mukhtar Auevov. - Almaty: writer. – p 432. (in Kaz)
7. Kalieva A. (2021) The personality of the spiritual leader in the legacy of Abai. Contemporaries and heirs of Abai. Materials of the International Scientific Conference dedicated to the 175th anniversary of the poet's birth. - Nursultan. – pp. 139-143. (in Kaz)
8. Myrzakhmetuly M. (2014) Abai study: book 1. Edit., complete., 2nd ed. - Astana:»Interactiv Kazakhstan». – p 432. (in Kaz)
9. Salkynbay A. (2015) linguopoetics of the word Abai: monograph / Salkynbay A. B. - Almaty: Kazakh University. – p 242. (in Kaz)
11. Seisenbiyeva, E., Begmanova, B., Aitova, Z., Tulebayeva, K., Madibayeva, K. (2022) The basics of determining the speech of national traditions in literature | Les bases de la détermination du discours des traditions nationales dans la littérature. XLinguaethis link is disabled, 15(4), pp. 28–37 DOI: 10.18355/XL.2022.15.04.03 (in Eng)